

νει, τό όριακό εΐναι. Συνεπώς, δέν εΐναι καθόλου περίεργο ότι οί νέες κατηγορίες πού εΐσηγεΐται ό Whitehead ξενίζουν τόσο όσο και ή θεωρία τής σχετικότητας, ή θεωρία τών κβάντα, ή οί μή-εΐκλειδεις γεωμετρίες στό πρώτο τους άντίκρυσμα.

Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ή μελέτη του Μπαρτζελιώτη άνοίγει νέους όρίζοντες με τήν έννοια ότι συμβάλλει θετικά στην έξοικείωση του έλληνα άναγνώστη με τον φιλοσοφικό στοχασμό του Whitehead. Τόν ίδιο σκοπό θά έξυπηρετούσαν, νομίζω, και μεταφράσεις έργων του Whitehead στα Έλληνικά. Θά ήταν εύχης έργο άν στο έγγύς μέλλον ό κ. Μπαρτζελιώτης έπιχειροΐσε να χαρίσει στο Έλληνικό κοινό ένα τόσο έπιθυμητό δώρο. Τά Έλληνικά νιατα δικαιούνται να έχουν πρόσβαση προς τή διάνοηση του μεγάλου φιλοσόφου όχι μόνο γιατί ή προσφορά του Whitehead στη φιλοσοφία εΐναι από τις πιο σημαντικές, αλλά και για τό λόγο ότι στο έργο του συνεχίζεται μία λαμπρή παράδοση. Σε άντίθεση με άλλους μοντερνιστές, ό Whitehead τρέφει βαθύ σεβασμό προς τό ευρωπαϊκό φιλοσοφικό παρελθόν και τήν έλληνική κλασσική άρχαιότητα ιδιαίτερα. Αΐτός εΐναι εκείνος πού εΐπε τον περίφημο εκείνο και άληθινό λόγο ότι ή «ευρωπαϊκή φιλοσοφία δέν εΐναι παρά μία μακρά σειρά από ύπομνήματα στον Πλάτωνα». Ό τελευταΐος κρίκος τής χρυσής αΐτης άλυσΐδας εΐναι ή φιλοσοφία του ίδιου του Whitehead. Λέγω ό τελευταΐος, όχι όμως και ό τελικός, γιατί, κατά τον Whitehead, (και σε τουτο διαφέρει από τον Hegel), στο χΐρο τής μεταφυσικής οί τελικές λύσεις δέν εΐναι μόνο δογματικές· εΐναι οΐσιαστικά άνεφικτες και μή άνθρώπινες. Εΐναι και τουτο μία ένδειξη του άνθρωπισμοΐ και του κλασσικοΐ μέτρου όπως εκφράζονται στο έργο του Whitehead.

ΔΡ ΧΡΗΣΤΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ
VILLANOVA STATE UNIVERSITY

Λούντβιχ Βιτγκενστάιν, *Διαλέξεις για τη θρησκευτική πίστη*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Βαγγέλη Αθανασόπουλου, εκδ. Αστρολάβος / Ευθύνη, Αθήνα 1985, 82 σελίδες.

Ο Wittgenstein είχε όλα τα χαρακτηριστικά ενός βαθιά θρησκευομένου ατόμου, μολονότι δεν ήταν θρησκευόμενος. Έτρεφε ένα βαθύτατο σεβασμό απέναντι σε κάθε εκδήλωση γνήσιας θρησκευτικότητας και προσπαθούσε με κάθε τρόπο να κατανοήσει το «σύστημα των κανόνων» που συνέχει τα διάφορα θρησκευτικά γλωσσικά παιχνΐδια, έχοντας όμως πάντοτε συνείδηση του ότι αυτά τα πράγματα βρίσκονταν έξω από την ακτίνα των προσωπικών του ικανοτήτων. Θεωρούσε μ' άλλα λόγια πως ο χΐρος της θρησκείας, όσο κι αν τον γοήτευε και κέντριζε το ενδιαφέρον του, ήταν ένας κόσμος ξένος γι' αυτόν, με ιδιότητες που ήταν αδύνατο να νοιώσει ποτέ στο βάθος τους. Αντιδιέστελλε έντονα τον εαυτό του από τους θρησκευτικούς στοχαστές που θαύμαζε, όπως ο Αυγουστίνος, ο Kierkegaard ή ο Tolstoi, και που θεωρούσε «γνήσιους θρησκευόμενους». Αυτό που πίστευε ότι έλειπε από εκείνον ήταν, απ' ό,τι αφήνει να εννοηθεί σε διάφορα σημεία του corpus, εκείνο που αυτός ονόμαζε «αγνότητα», ένα είδος άκακης και αφελούς προσέγγισης του κόσμου, απαλλαγμένης από τις κατηγορίες του Λόγου, αλλά ταυτόχρονα παθιασμένης και επίμονης. Ωστόσο, έστω κι αν (όπως πίστευε) δε μπορούσε να βιώσει τη θρησκευτική σφαΐρα, στοχαζόταν αδιάκοπα πάνω σ' αυτήν και στη σχέση της με τις άλλες περιοχές της ανθρώπινης ζωής.

Η κύρια μέριμνά του σ' αυτές τις φιλοσοφικές αναδιφήσεις εΐναι η διάκριση ανάμεσα στη «θρησκευτική πίστη» και στις άλλων μορφών πίστεις, όπως λ.χ. η «επιστημονική πίστη», με

την οποία η πρώτη πολύ συχνά συγχέεται. Οι έννοιες της «ιστορικής απόδειξης», της «ιστορικής μαρτυρίας», του «ιστορικού γεγονότος» είναι εντελώς ασυμβίβαστες προς την έννοια της θρησκευτικής πίστης. Δεν πιστεύουμε στα Ευαγγέλια, «επειδή είναι ιστορικά θεμελιωμένα», ούτε αυξομειώνεται η πίστη μας ανάλογα με το πόσο λεπτομερείς είναι οι εξιστορήσεις και οι περιγραφές τους. Το ιστορικό «σκηνικό» των Ευαγγελίων είναι επίτηδες απλοϊκό, γιατί σ' αυτό το παιχνίδι εκείνο που προέχει είναι το Πνεύμα της Γραφής που θα έχανε την ενάργηιά του, αν τυχόν οι Ευαγγελιστές το τοποθετούσαν μέσα σε μια εξαιρετικά προσεγμένη και ιστορικά αδιάσειστη σκηνογραφία. (βλ. Ludwig Wittgenstein, *Πολιτισμός & αξίες*, μετάφραση Μ. Δραγώνα - Μονάχου και Κ. Μ. Κωβαίου, Καρδαμίτσα 1986, σελ. 57).

Η έντονη προσπάθεια που καταβάλλει ο Wittgenstein για να απαλλάξει το χώρο της θρησκευτικής πίστης από τα επιστημονικού τύπου μοσχεύματα είναι διάχυτη σε ολόκληρο το έργο του. Τα όσα λέει για τη θρησκευτική πίστη συνάπτονται λ.χ. άμεσα με τις παρατηρήσεις του πάνω στο *Χρυσό τόξο* του Frazer [*Bemerkungen über Frazers Golden Bough*], όπου επιτίθεται κατά της αφελούς αντίληψης του τυπικού επιστήμονα της Δύσης, που προσπαθεί να αναγάγει τις κατηγορίες του τελετουργικού και του παγανιστικού σε επιστημονικές. Ο Frazer υποστήριζε ότι τέτοιου είδους εκφάνσεις αποτελούν πρωτόγονες φάσεις της πορείας του ανθρωπίνου είδους, το οποίο εξελισσόμενο φτάνει σιγά-σιγά να καταλαβαίνει την επιστημονική βάση εκείνων που πριν του φαίνονταν μυστηριώδη επειδή ακριβώς «δεν τα καταλάβαινε».

Για τον Wittgenstein, όπως και για τον Kierkegaard, η θρησκεία είναι ένα πάθος με έντονο χρώμα που συναρπάζει [*Πολιτισμός & αξίες*, 86, 90], αντίθετα με την επιστήμη και την «ψυχρή» της, «γκρίζα» σοφία. Υπάρχει οπωσδήποτε στο έργο του Wittgenstein ένας εγκωμιαστικός τόνος απέναντι σε κάθε τι το μυστικιστικό, ένας τόνος δέους και σεβασμού απέναντι στο χώρο εκείνο που σύμφωνα με τη γενική του κοσμοθεωρία είναι φορέας των Αξιών. Όπως είναι επίσης αλήθεια ότι υπάρχει ένας τόνος περιφρόνησης απέναντι στη δυτική επιστήμη [ε. α. 80, 89, 90]. Θάλεγε κανείς πως ο Wittgenstein υποκλίνεται μπροστά σε κάτι που αγνοεί, και αποστρέφεται εκείνο που του είναι οικείο. Ο λόγος που ο Wittgenstein έφτασε να αποστρέφεται τη δυτική επιστήμη είναι ότι έκανε το σύγχρονο άνθρωπο να πιστεύει πως τα πάντα είναι εξηγήσιμα στους κόλπους της, και πως δεν υπάρχει πια λόγος για φόβους και ανησυχίες. Όλα κάποια μέρα θα εξηγηθούν, γιατί ξέρουμε τον τρόπο. Κι αν ακόμη δεν έχουμε βρει τη μέθοδο, πάντως βρισκόμαστε στο σωστό δρόμο. Μ' αυτού του είδους την εφησυχαστική μελλοντολογία η επιστήμη κατάφερε να στεγνώσει τον άνθρωπο από την αγωνία και την ελπίδα του αύριο, κατάφερε να περιορίσει την απέραντη ποικιλία μορφών ζωής και ουσιαστικά να αποκοιμίσει το ανήσυχο δημιουργικό του πνεύμα.

Έχει λοιπόν μεγάλη σημασία το να διαβάσει κανείς αυτές τις διαλέξεις υπό το πρίσμα της γενικότερης πολεμικής του κατά της δυτικής επιστήμης. Βέβαια μία εύλογη απορία που θα μπορούσε κανείς να προβάλει είναι ότι έστω κι αν ο Wittgenstein αρνείται την ανάμιξη της επιστήμης στα της θρησκείας, ωστόσο δεν παύει να είναι γεγονός ότι πολλοί θρησκευόμενοι στηρίζουν πράγματι τιςπίστεις τους σε επιστημονικά δεδομένα, και δίχως αυτή την υποστήριξη ίσως να έπαυαν να είναι θρησκευόμενοι. Ποιός ο λόγος να βάλουμε εναντίον μιας τέτοιας μορφής ζωής, υποστηρίζοντας κάποια άλλη που σε μας φαίνεται σωστότερη; Αν ο Wittgenstein πράγματι σέβεται τις διάφορες φυσιογνωμίες του ανθρώπινου βίου, τότε γιατί όχι και αυτή τη συγκεκριμένη; Γιατί να μη μπορεί η θρησκεία να ζει αδελφωμένη με την επιστήμη;

Συνιστά στοιχείο του πυρήνα της φιλοσοφίας του Wittgenstein το ότι ορισμένες κινήσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς είναι *λανθασμένες*. Η κριτική των λανθασμένων κινήσεων γίνεται μέσα από το πρίσμα μιας δεδομένης μορφής ζωής. Και αν η μορφή ζωής, μέσα από την οποία μιλάμε, δεν ανέχεται την ενσυνείδητη μείξη του μυστικού με το επιστημονικό, τό-

τε η μείξη κρίνεται ως παρασπονδία. Αλλά δεν έχει νόημα να υποστηρίξουμε πως *οποιαδήποτε* μορφή ζωής μπορεί ν' αποτελέσει το εννοιολογικό υπόστρωμα για την κριτική μας. Κρίνουμε πάντοτε ως προς τη δική μας μορφή ζωής. Και ο Wittgenstein μας προκαλεί να συνειδητοποιήσουμε πως ο «επιστήμονας - μυστικός» αντιφάσκει προς όλο το υπόλοιπο εννοιολογικό σύστημα που διέπει τη δική μας μορφή ζωής. Μας προτρέπει να δούμε πως αυτά που *εμείς* πιστεύουμε δε συμβιβάζονται με την έννοια του «επιστήμονα - μυστικού».

Ο Wittgenstein δεν κρίνει μια *μορφή ζωής*, δηλαδή ένα ολοκληρωμένο νοηματικό σύστημα, αλλά ένα τμήμα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, χαρακτηρίζοντάς το ως ξένο προς αυτήν. Εκβάλλει από τη δική μας μορφή ζωής ένα κομμάτι συμπεριφοράς που δεν της ανήκει. Το γεγονός ότι υπάρχουν διάφορες μορφές ζωής, η μια κοντά στην άλλη δεν είναι κάτι που μπορεί να το υποστηρίξει κανείς ανεξάρτητα από τη δική του μορφή ζωής. Δεν έχουμε δυνατότητα ταυτόχρονης προσπέλασης δύο ή περισσότερων μορφών ζωής. Το να ζεις με κάποιον τρόπο καθιστά αδύνατο το να ζεις με κάποιον άλλο. Οι μορφές ζωής δεν είναι σαν τα φυσικά αντικείμενα που μπορείς να τα βάζεις όλα μπρος στα μάτια σου, να τα κυττάς ταυτόχρονα και να τα συγκρίνεις. Η σύγκριση δύο μορφών ζωής προϋποθέτει την ένταξή τους στα πλαίσια μιας γενικότερης μορφής ζωής βάσει της οποίας η σύγκριση είναι δυνατή. Δε μπορούμε να προσδιορίσουμε τα όρια μιας άλλης μορφής ζωής. Το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι πως *αυτή* η συμπεριφορά είναι εκτός των ορίων της δικής μας μορφής ζωής. Και *εικάζουμε* απλώς ότι βρίσκεται εντός των ορίων (αποτελεί τμήμα) κάποιας άλλης μορφής ζωής. Αυτό δεν σημαίνει πως είμαστε σε θέση να πούμε *ποιά* είναι αυτή η μορφή ζωής (να μιλήσουμε δηλαδή *μέσα* απ' αυτήν). Γιατί αυτό θα σήμαινε πως πάψαμε να μιλάμε μέσα από τη δική μας μορφή ζωής. Δε μπορώ να παίξω ταυτόχρονα και σκάκι και ντάμα. Ο μόνος τρόπος για να παίξω σκάκι είναι να *σταματήσω* να παίξω ντάμα. Κι αυτό σημαίνει πως τώρα πια παίξω *σκάκι*, κι όχι ντάμα. Οι λογικές μορφές αποκλείουν η μία την άλλη. Αλλά αυτό δεν είναι κάτι που ισχύει ανεξάρτητα από κάποια λογική δομή.

Αυτά έχουν μοιραίες συνέπειες στις θέσεις των πλουραλιστών, οι οποίοι νομίζουν πως μπορεί κανείς *λογικά* ν' αποδεχτεί πολλές (αν όχι όλες) τις θεωρητικές τάσεις. Ο πλουραλιστής δε θάπρεπε να λέει πως όλες οι θεωρητικές τάσεις είναι *λογικώς* αποδεκτές. Διότι αυτός δε μιλάει μέσ' απ' τα πλαίσια *καμμιάς* λογικής (μορφής ζωής). Δε *μπορεί* συνεπώς να συγκρίνει δύο λογικές μορφές. Εκφράζει παραπλανητικά την αδυναμία του λέγοντας πως όλες οι τάσεις έχουν ισοσθενή λογικά ερείσματα.

Ο Wittgenstein δεν είναι πλουραλιστής, ακριβώς διότι δεν *αποδέχεται* όλες τις τάσεις. Καταλαβαίνει πως είναι ανόητο να λες πως *αποδέχεσαι* κάτι τη στιγμή που δεν έχεις *λόγους* για να το αποδέχεσαι.

Το να μην είσαι δογματικός δεν σημαίνει να είσαι πλουραλιστής. Και με το να είσαι πλουραλιστής δε σημαίνει πως λες λιγότερο ανόητα πράγματα από τους δογματικούς.

Δεν υπάρχει λοιπόν σύμφωνα με τα όσα είπαμε μια γνήσια μορφή ζωής μέσα στην οποία ο επιστήμονας να συμφύρεται με τον μυστικό. Ο συμφυρμός αυτός είναι παραποίηση είτε της επιστημονικής είτε της θρησκευτικής μορφής ζωής.

Όσοι δεν έχουν ακουστά για τις περίφημες «*Διαλέξεις*» που ο Wittgenstein έδινε στο Cambridge, όσον καιρό υπηρέτησε εκεί σαν καθηγητής, θα θεωρήσουν ότι ο όρος «*διαλέξεις*» είναι μάλλον άστοχος για το είδος του κειμένου που συζητάμε. Και δε θάχουν άδικο: Γράφει ο Norman Malcolm στο περίφημο *Memoir* του (Oxford University Press, Oxford 1984, 25). «Είναι μάλλον λάθος να ονομάζει κανείς εκείνες τις συναθροίσεις «*διαλέξεις*», παρ' όλο που ο Wittgenstein έτσι τις ονόμαζε. Πρώτα - πρώτα έκανε πρωτότυπη έρευνα εκείνη την ώρα. Στοχαζόταν πάνω σε ορισμένα προβλήματα μ' έναν τρόπο που δε θα πρέπει να

διέφερε από εκείνον που χρησιμοποιούσε όταν ήταν ολομόναχος. Ύστερα, αυτές οι συναθροίσεις ήταν κυρίως συζητήσεις. Συνήθως ο Wittgenstein απηύθυνε ερωτήσεις σε διάφορους μαθητές και ανταποκρινόταν στις απαντήσεις τους. Συχνά οι απαντήσεις αποτελούνταν κυρίως από διάλογο».

Θα πρέπει λοιπόν κανείς να αντιμετωπίσει τις «Διαλέξεις για τη θρησκευτική πίστη», όχι σαν κάποιο εισαγωγικό κείμενο που πρόκειται να τον πληροφορήσει τι είναι η θρησκευτική πίστη μέσα από ορισμούς και έναν ακαδημαϊκό τρόπο ανάπτυξης, αλλά σαν ένα εξαιρετικά ελλειπτικό κείμενο (ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι δεν είναι σημειώσεις του ίδιου του Wittgenstein), το οποίο αναφέρεται και παραπέμπει σε νοηματικές ενότητες, που θα πρέπει να αναζητηθούν σε άλλα σημεία του corpus. Η αποκομμένη μελέτη αυτού του κειμένου μπορεί να οδηγήσει τον αναγνώστη σε σκοτεινά αδιέξοδα, για να μην πω σε πλήρη αδυναμία κατανόησης. Ο μεταφραστής κ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος φρόντισε να υποστηρίξει τη μετάφρασή του με έναν αρκετά μεγάλο αριθμό επεξηγηματικών σχολίων, λίγα όμως απ' τα οποία καταγίνονται με το να διασυνδέσουν τις σκέψεις που περιέχονται στις διαλέξεις με εκείνες των υπολοίπων έργων του Wittgenstein. Ο κ. Αθανασόπουλος μας ενημερώνει γύρω από θεωρητικές ταξινομήσεις στο χώρο της θρησκευτικής πίστης από μέρους διακεκριμένων στοχαστών όπως ο John H. Hick, ο W. D. Hudson, ο Colin Radford, ο M. Bochenski κ.ά. Τέτοιου είδους σχόλια είναι ασφαλώς εξαιρετικά χρήσιμα για την προσέγγιση του γενικότερου προβλήματος της θρησκευτικής πίστης, αλλά φοβούμαι ότι δε βοηθούν και πολύ το μελετητή του Wittgenstein να τοποθετήσει τις σκέψεις αυτές σ' ένα συνεκτικό όλον. Δεδομένου ότι ο Wittgenstein δεν προσεγγίζει το θέμα του με ακαδημαϊκό τρόπο, και η θρησκευτική πίστη αποτελεί γι' αυτόν απλώς ένα ακόμη θέμα ανάμεσα στα όσα το γλωσσαναλυτικό του νυστέρι αρέσκει να ανατέμνει, τα σχόλια ίσως έπρεπε κατά κύριο λόγο να συνιστούν αντιπαραβολές με παράλληλα χωρία από άλλα έργα του συγγραφέως, και πάνω απ' όλα φυσικά με το *Περί της βεβαιότητας (Über Gewißheit)*. Σύμφωνα με τη γνώμη μου πάντοτε, ένας τέτοιου είδους σχολιασμός θα είχε περισσότερες πιθανότητες να ρίξει λίγο φως στο πραγματικά σκοτεινό αυτό κείμενο.

Ανεξάρτητα από την προσωπική μου άποψη περί φιλοσοφικού σχολιασμού ενός κειμένου, η προσφορά του κ. Β. Αθανασόπουλου είναι σημαντική, δεδομένου ότι έχει συγκεντρώσει ένα μεγάλο μέρος του υφιστάμενου βιβλιογραφικού υλικού γύρω από το θέμα της φιλοσοφίας της θρησκείας, και το έχει εύστοχα και διαφωτιστικά διασυνδέσει με το κείμενο των διαλέξεων. Αν και σπανίως προβαίνει ο ίδιος σε φιλοσοφικές δηλώσεις, χειραγωγεί με αρκετή επιτηδειότητα τις δηλώσεις άλλων λογίων προβάλλοντας έτσι έμμεσα την άποψή του. Σαν συμπλήρωμα αυτής της καλής σχολιαστικής δουλειάς θα είχα απλώς να προσθέσω το *Philosophy of Religion*, Proceedings of the 8th International Wittgenstein Symposium [August 1983], Kirchberg am Wechsel, Hoelder - Pichler - Tempsky, Wien 1984, που περιέχει διάφορα εξαιρετικά άρθρα πάνω στο θέμα.

Όσον αφορά τώρα την καθαρά μεταφραστική δουλειά του κ. Β. Αθανασόπουλου, πιστεύω πως υπάρχουν μερικά σημαντικά μειονεκτήματα. Μια γενική παρατήρηση είναι ότι η μετάφραση προσπαθεί να είναι υπέρ το δέον πιστή, πράγμα αδικαιολόγητο, μια και εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με ένα γνήσιο κείμενο του Wittgenstein του οποίου προσπαθούμε να περισώσουμε το αρχικό ύφος. Αντίθετα μάλιστα, ακριβώς επειδή το κείμενο είναι αποσπασματικές και επί τροχάδην σημειώσεις των μαθητών του, απαιτείται η ουσιαστική επέμβαση του μεταφραστή, ούτως ώστε να μη μεταφερθούν στο κείμενο της μετάφρασης τα μειονεκτήματα και τα νοηματικά κενά του πρωτοτύπου. Παραθέτω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα:

— «The balance moves when I will it to move». I point out it is not covered up, a draught can move it, etc.

— Μετάφραση: «Η ζυγαριά κινείται όταν αποφασίζω εγώ να κινηθεί. Επισημαίνω ότι αυτό

δεν καλύπτεται εντελώς: μπορεί να την κινήσει ένα ρεύμα αέρος κλπ. [40]

Η πρόταση «επισημαίνω ότι αυτό δεν καλύπτεται εντελώς» δεν έχει νόημα στα ελληνικά. Μια σωστή απόδοση θα ήταν: «επισημαίνω ότι αυτό δεν ισχύει απολύτως» ή κάτι παρόμοιο.

Μια άλλη μεγάλη κατηγορία αδυνάτων σημείων της μετάφρασης προέρχεται από ατυχείς αποδόσεις αγγλισμών όπως λ.χ.:

– Would I say: «He is a bit superstitious?» Not a bit.

– Μετάφραση: Θα 'λεγα: «Είναι [ο συνομιλητής μου] λιγάκι δεισιδαίμων; Όχι λιγάκι. [43]

Μια σωστή απόδοση του «not a bit» θα ήταν «ούτε κατά διάνοιαν», «διόλου». Άλλη περίπτωση:

– He puts on a queer smile.

– Μετάφραση: Φορά ένα περίεργο χαμόγελο. [43]

Άλλη περίπτωση:

– «For a blunder, that's too big».

– Μετάφραση: «Για χοντρό λάθος, αυτό είναι υπερβολικά μεγάλο». [41]

– Σωστή απόδοση: «αυτό είναι πολύ χοντρό λάθος».

Άλλη περίπτωση:

– «I shall see so and so again».

– Μετάφραση: «Θα δω αυτό κι αυτό ξανά». [43]

– Σωστή απόδοση: «Θα δώ τον Τάδε ξανά».

Τέτοιου είδους ατοπήματα υπάρχουν δυστυχώς πολλά και δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο το ούτως ή άλλως δύσβατο κείμενο.

Αλλά υπάρχουν εκτός από αυτά και μερικά νοηματικά σφάλματα, τα οποία μπορούν να οδηγήσουν σε εντελώς διαφορετικές αντιλήψεις και συμπεράσματα. Σαν χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις παραθέτω τις εξής:

– «Of course, we can only express ourselves by means of picture».

– Μετάφραση: «Φυσικά, μόνο τον εαυτό μας μπορούμε να εκφράσουμε μέσω της εικόνας». [44]

– Σωστή απόδοση: «Φυσικά, μπορούμε να εκφραστούμε μόνο μέσω εικόνων».

– Cf. A person having persecution mania.

What is the criterion for meaning something different? Not only what he takes as evidence for it, but also how he reacts, that he is in terror, etc.

– Μετάφραση: Πβ. Κάποιον που έχει μανία καταδιώξεως.

Ποιό είναι το κριτήριο για το ότι εννοείς κάτι διαφορετικό; Όχι μόνο το τι δέχεται ως δεδομένο γι' αυτό, αλλά επίσης πώς αντιδρά, το γεγονός ότι βρίσκεται σε κατάσταση τρόμου, κλπ. [43]

– Σωστή απόδοση: Ποιό είναι το κριτήριο του ότι εννοεί κάτι διαφορετικό; Όχι μόνο το τι δέχεται σαν ένδειξη του ότι τον καταδιώκουν, αλλά ακόμη το πώς αντιδρά, το ότι είναι έντρομος κλπ.

Επίσης το γενικό ύφος των ελληνικών της μετάφρασης δεν είναι ιδιαίτερα ικανοποιητικό. Μπορώ να καταλάβω απολύτως τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο κ. Αθανασόπουλος στη μετάφραση ενός τόσο παράξενου και στρυφνού κειμένου, πάνω απ' όλα διότι και εγώ ο ίδιος μετέφρασα πριν μερικά χρόνια (το 1977) τις σημειώσεις των διαλέξεων που είχε δώσει ο Wittgenstein εκείνη την εποχή για την Αισθητική, και έτσι έχω άμεση αίσθηση της ιδιομορφίας του κειμένου. Πιστεύω πως η μετάφραση όπως έχει θα δημιουργήσει μεγάλα προβλήματα σ' έναν αναγνώστη ο οποίος δεν θα έχει δυνατότητα πρόσβασης στο πρωτότυπο κείμε-

νο. Οι αδυναμίες της προφανώς προέρχονται κατά κύριο λόγο απ' το γεγονός ότι ο μεταφραστής δεν είχε προ οφθαλμών την ευρύτερη σκέψη του συγγραφέα, πράγμα που τον ανάγκασε να ακολουθήσει στενόκαρδα και κατά πόδας το πρωτότυπο κείμενο, εκεί ακριβώς όπου χρειαζόταν η γνώση του «που το πάει», για να μπορέσει να βρει τη σωστή απόδοση. Ελπίζω ότι σε μια επανέκδοση, αυτές οι αδυναμίες θα απουσιάζουν, ούτως ώστε το μεταφραζόμενο κείμενο να μπορεί να συναγωνίζεται από πλευράς ποιότητας το σχολιαστικό μέρος.

Θα ήθελα τελειώνοντας να εκφράσω την απορία μου για την ελληνική απόδοση του ονόματος του συγγραφέα ως Βιτγκενστάιν, αντί Βιτγκενστάιν, στα εξώφυλλα και στα πρωτόφυλλα του βιβλίου. Αδυνατώ να φανταστώ κάποιον λόγο που θα μπορούσε να υπαγορεύσει κάτι τέτοιο.

ΔΡ ΚΩΣΤΗΣ Μ. ΚΩΒΑΙΟΣ
ΑΘΗΝΑ

Χρήστου Μαλεβίτση, *Φιλοσοφία και θρησκεία*: Πέντε όμιλίες για τή φιλοσοφική και θρησκευτική συν-είδηση, Ίδρυμα Γουλανδρῆ Χόρν, Ἀθήνα 1985, σελ. 184.

Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ ἀναφέρεται στό παραπάνω βιβλίο τοῦ Χρήστου Μαλεβίτση. Δέν εἶναι ὅμως ἀπλή παρουσίαση βιβλίου. Εἶναι συνάμα καί κριτική. Κι ἀκόμα, κάτι περισσότερο ἀπό προσωπικές ἀντιλήψεις πού θά μπορούσε νά ἐκφράσει ἕνας κριτικός. Γιά τοῦτο καί τό κείμενο αὐτό παίρνει ἴσως διαστάσεις ἀρθρου.

Ὁ Χρήστος Μαλεβίτσης, καταξιωμένος συγγραφέας, μέ Κρατικό βραβεῖο (1974) καί βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (1978), εἶναι γνωστός στό ἐλληνικό κοινό ὄχι μονάχα ἀπό τό μεταφραστικό του ἔργο, ἀλλά καί ἀπό τό πρωτότυπό του ἔργο γενικά. Στ' ἀξιόλογα βιβλία του, ἐμπνευσμένα βασικά ἀπό τόν ὑπαρξισμό, ἔρχεται νά προστεθεῖ τώρα καί τό νέο του βιβλίο γιά τή φιλοσοφία καί τή θρησκεία. Στήν πραγματικότητα, ὅπως δείχνει καί ὁ ὑπότιτλος, πρόκειται γιά πέντε ὀμιλίες πού ἔγιναν τόν Ἰανουάριο τοῦ 1984 στό Ίδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, στήν Πλάκα. Δίπλα στήν «ἄλλοτε πολύβουη ἀγορά τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν» πού «ἔχει σιωπήσει ἀπό χιλιετίες» (σ. 13). Μέσα στήν «πηχτή σιωπή» λοιπόν πού ἀπλώθηκε πάνω της γιά «ὑπερχλιοστό βράδυ», ἐκεῖνο τό βράδυ 8 ἢ ὡρα, 9 Ἰανουαρίου, ἀκούστηκε στό κτίριο τοῦ Ἰδρύματος ἡ πρώτη ἀπό τίς πέντε ὀμιλίες σάν ἦχος σάλπιγγας.

Ἴσως τίποτα δέ θά μπορούσε νά χαρακτηρίσει καλύτερα τήν ἐμφάνιση τοῦ ὀμιλητῆ πάνω στό βῆμα ἀπό τήν εἰκόνα πού ὁ ἴδιος χρησιμοποιεῖ: «Ὑπῆρξε — λέει — ἕνας ἀρχαῖος ζωγράφος πολεμικῶν σκηνῶν. Τοποθετοῦσε τά ἔργα του στήν ἀγορά, καλυμμένα μέ πέπλα. Μαζευότανε περίεργος ὁ κόσμος. Ἐβαζε ἕνα σαλπικτή νά σαλπίζει ἐπίθεση. Ἐφούντωναν οἱ ἄνδρες ἀπό πολεμικό μένος. Καί τότε ὁ ζωγράφος ἔσυρε τά πέπλα, καί ἔβλεπε ὁ κόσμος, μέσα σέ κατάλληλο ψυχικό κλίμα, τίς ζωγραφισμένες σκηνές μάχης, καί τίς ἀπολάμβανε, καί τίς ζοῦσε» (21).

Αὐτή ἡ σκηνή πού τή φέρνει ὁ ὀμιλητής στή σκέψη του καί στή δευτέρῃ του ὀμιλία (64), ἀπεικονίζει ἀκριβῶς τό δικό του ρόλο. Ὅπως λέει στή συνέχεια, «πρέπει νά προηγηθεῖ ἕνας σαλπικτής. Γιά νά ἀνυψωθεῖ τό ἐπίπεδο τοῦ θυμοῦ, τῆς ἐνθυμίας. Ὁ λόγος ὁ δημιουργικός ἀνθίζει μέσα σέ ἀρμόδιες ἐνθυμικές καταστάσεις. Καί αὐτό εἶναι κυρίως ἐκεῖνο πού θά τονίσουμε στίς ὀμιλίες τοῦτες» (21).